

ФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглянуто процеси формування системи ідентичності. Автор аналізує основні наукові підходи до розуміння проблеми ідентичності та її значення для культури як сфери комунікативної активності. Розглянуто систему формування ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, дискурс, культура, система ідентичності.

В статье рассматриваются процессы формирования системы идентичности. Автор анализирует основные научные подходы к пониманию проблемы идентичности и ее значению для культуры как сферы коммуникативной активности. В статье рассматривается система формирования идентичности.

Ключевые слова: идентичность, дискурс, культура, созданная система идентичности.

This article is dedicated to the processes of identity system creation. The author analyzes the general science approaches to the identity problem and understanding of its role for culture as the community activity sphere. The system creation of identity was analyzed in this article.

The keywords: identity, discourse, culture, identity system.

Звернення до дослідження проблем ідентичності збігається з кризами соціально-філософських концепцій і соціокультурних практик, які намагались пояснити й спрямувати соціальні процеси регіонального і загального масштабів. Хвиля досліджень ідентичності 1990-х років відбувалася в межах розвитку концепцій багатополярного світу, демократичного транзиту і транзитарних суспільств, практичного застосування політики мультикультуралізму. Але початок 2000-х продемонстрував нові тенденції соціально-політичної практики та кризи соціально-політичних проєктів останнього десятиліття ХХ століття. Проблема ідентичності перетворилася на наріжний камінь побудови глобальних зв'язків, регіональних політик і правових практик першого десятиліття ХХІ століття. Запит С. Гантінгтона до американської нації у 2003 році «Хто ми?» був сприйнятий як своєрідна оцінка занадто ліберальної культурно-національної політики західного світу, що привела до руйнації громадянської єдності, цілісності системи ліберально-демократичних і християнських цінностей, на яких базувалось американське суспільство як взірець моделі західного світу. Проблема цілісності суспільних цінностей загострилась і для Європи, де політика мультикультуралізму та процеси розширення Євросоюзу теж значною мірою розхитали традиційну систему самовизначення європейця.

Тематика ідентичності стала центральною віссю антропологічних, соціальних та культурологічних студій, оскільки бурхливі соціально-політичні й культурні процеси сучасності викликали глибоку кризу систем самовизначення. Чутливе ставлення сучасного світу до тем внутрішньої свободи, індивідуальності людини, сприйняття особистості як діяча та активного учасника соціальних процесів – усе

це робить дослідження ідентичності напрочуд актуальним. «Я» людини виявилось набагато сильніше прив'язаним до соціокультурних умов існування, традиції бачення людини, ніж це вважалось у 80–90-х роках минулого століття.

«Мінливість» і «множинність» у дослідженнях авторів межі ХХ–ХХІ століть визначені як основні риси соціокультурних процесів. М. Хардт і А. Негрі наполягають, що «ідеологія світового ринку спирається на дискурс, який спрямований проти всього глибоко вкоріненого та цілісного» [6, с. 147]. Особливу увагу проблемі мінливості сучасних соціокультурних процесів приділено в дослідженнях глобалізації як процесу руйнації сталих форм історико-культурних, територіально-політичних і державно-національних локальностей. Саме ці форми становили певний каркас соціального виміру ідентичності, який зазнав найбільших деформацій в умовах вільного руху капіталів, послуг і робочої сили. У. Бек, Р. Робертсон, Й. Терборн, Я. Пітерзе звертають увагу на проблему руйнації систем, у рамках яких виникли модерні моделі ідентичностей.

Дроблення і множинність ідентичності стає не стільки деталізацією прояву особистості, скільки припущенням щодо неможливості «людського Я» в якомусь одному прояві чи значенні. Своєрідний софістичний капкан справжності (чи то доктора Джекіла, чи містера Хайда) порушив головний принцип самості, на якому наполягав ще Ф. В. Й. Шеллінг – здатність створювати єдність. Юмівське «Я» – «республіка Я-образів», так само як і «образи гри» Й. Хейзінги, і «відповідність узагальненням інших» Дж. Міда, у яких міститься не одна особа, а множина соціальних рольових відтворень – усе це створило ілюзорну множинність самоідентифікації, яка мала б «кріпитися» до певної самості, на якій створюється єдність.

У «Теорії ролей» Р. Тернера і Х. Беккера з її положенням про множинність ідентичності, а також у концепції «сцени» Е. Гоффмана з ідеєю дистанціювання між «індивідуальністю» і «особою» феномен ідентичності отримує інтерпретації «віддзеркаленого Я» або «віддзеркаленої самості», своєрідної проекції соціального оточення на самого себе. Процедура самовизначення зводиться не до складної процедури створення єдності, а до спрощеної ідентифікації – підбору якостей і властивостей, які вважаються корисними в сьогоденних умовах. Таким чином, «Я» перетворюється на набір корисних властивостей, які ситуаційно вибираються людиною. Містер Хайд з'являється як поліваріантність моїх потреб і потреби мене в суспільстві. Я-образи – це відповідність типу, набір для класифікації, майже механічна сумісність із «загальним обов'язком», який забезпечує ширші засновки мого «Я існую». За ідентичність приймається маркер очікуваної від індивіда узагальненої універсальності та унікальності, які очікуються суспільством. Людина в сутнісному образі «типу» втрачає самодостатність у створенні єдності, бо це вже не створення, а приєднання, залучення до визначеної або кимось запропонованої множини.

Таким чином, ідентичність як дискурс відіграє роль механізму, що конструює соціальні практики. Визначення ідентичності потребує формування фону

загального, що дає змогу визнати подібність локальності до оточення. Але ідентичність потребує визнання своєї унікальності, і в цьому процесі здійснюється щось подібне до «бунту множинності» у Плотіна, своєрідне «повстання ідентичності». Ідентичність починається як прив'язка до оточення, але оточення мусить стати лише тим фоном, на якому простежуються відмінності.

Ідентичність як промовляння свого «Я» має активну природу, у якій не тільки відображаються механізми і принципи утворення змістів чи акцентуації оцінок, але й закладено здатність до змін самих цих механізмів і принципів. Саме розгляду цього аспекту ідентичності присвячена ця стаття.

За П. Рікером, існують два типи ідентичності: особиста ідентичність (*idem*) і наративна (*ipse*). Перша, на думку дослідника, пов'язана з незмінними і сталими формами самовизначення, а друга «не містить в собі жодного твердження, яке б стосувалося так званого незмінного ядра особи» [2, с. 8–9]. Нам слід прийняти ці положення П. Рікера як відправний пункт нашої розвідки і проаналізувати їх.

Поняття «ідентичність-*idem*» П. Рікер використовує в значенні турботи про себе, «я без візаві» [2, с. 10], «сам» у значенні «тотожний собі», безпосередня істина і остання підстава «я є» [2, с. 27]. Таке бачення *idem* укорінено в європейській філософії через картезіанську традицію, що зазнала відчутних трансформацій від Декарта до Канта і Фіхте, а далі – до Гуссерля і Гайдеггера. *Idem*-ідентичність передбачає перманентність у часі, одиничність, що протистоїть множинності в її кількісному і якісному значенні [2, с. 141–142, 148–150]. Це своєрідний «полюс ідентичності», самототожність, яка визначає «Я» як унікальність, що не перебивається видовими чи родовими ознаками, звичками чи приналежністю до груп.

Ipse-ідентичність виступає в межах порівняння і потребує певного оточення, зовнішнього фону, «іншого» для власної оцінки і визначення. *Ipse*-ідентичність розкриває себе як «діалектика самості і тотожності» [2, с. 169]. Цей тип ідентичності постає у статусі події (як механізму оцінки себе) та оповіді (як узгодження з оточенням) [2, с. 171]. Наративна ідентичність виникає внаслідок «торкання» до світу, проголошення присутності серед речей в історичному часі, що пов'язане зі штучним створінням образу себе в оточенні речей і подій – маніпуляцією оприсутнення.

Ipse-ідентичність проявляється у формі оповіді, яка має промовця і слухача. Її завдання полягає в репрезентації «Я» у зрозумілій для оточення формі. В такому разі оповідь потрапляє в залежність від певного порядку законів, символічних процедур – усього того, що М. Фуко назвав «арматурою знань» [5, с. 54], у якій ми дешифруємо себе через мову, інститути мовлення, які доступні й зрозумілі для оточення. Тим самим репрезентація себе спрямовується певним руслом і в певному напрямку. Наративна ідентичність набуває ознак дискурсу, що відкриває оповідача слухачеві через ритуалізований акт висловлювання. Саме тому наративна ідентичність мусить відповідати процедурам класифікації, упорядкування, розподілення, що вписують її в оточення й узгоджують з

необхідними зовнішніми чинниками «інший», «відмінний», «чужий». Суть прагматичних правил такого оповідання в тому, що вони вказують принципову значущість усіх обставин розповіді, яка подає нам ідентичність оповідача у звичнім для слухача вимірі.

За Ж.-Ф. Ліотаром, знання, що виявляються в конструкції репрезентації ідентичності, дозволяють ясно бачити, як традиція розповідей стає традицією критеріїв, які визначають потрібну компетенцію – уміння говорити, слухати й діяти [1, с. 58]. Саме через розповіді передається набір прагматичних правил, що конституують соціальний зв'язок. Ipse-ідентичність в умовах промовляння переходить від промовця до слухача, сприймається як оповідь у загальних знакових формах. М. Фуко визначає цю ситуацію як «організацію дисципліни». Дисципліна, стверджує він, це не просто сума всього, що може бути сказано істинного з приводу будь-чого, це навіть не сукупність всього, що може бути прийняте відносно до одних і тих самих даних в силу принципу зв'язку чи систематичності [5, с. 65]. Це створення анонімної системи висловлювань, у якій сукупність методів і корпус сталих положень створюють правомочність і сенс промови незалежно від її автора. Дисципліна не передбачає відкриття сенсу оповіді заново, як це робить коментар, і тим більше, за М. Фуко, вона не потребує відтворення ідентичності.

Наративна ідентичність як прояснення себе оточенню і серед оточення перетворює таке самовизначення на привід для говоріння, що, у свою чергу, вже не має власного значення, оскільки залежить від технік та інструментів самого мовлення. Наративна ідентичність приречена на існування в стані нескінченного формулювання нових висловлювань. Обігомність, мобільність, розмаїття та змішання, які М. Харт і А. Негрі визначили головними умовами існування в сучасному світі, поставили наративну ідентичність у залежність від дисциплінарного порядку дискурсу. Цей принцип відносний і мобільний, але він дозволяє конструювати наративну ідентичність з низкою обмежень, суть яких зводиться до збереження зрозумілості висловлювання для оточення.

Наративна ідентичність реалізується у мовному акті, який здійснюється не тільки тим, хто говорить, але й тим, до кого звернена мова. Ipse-ідентичність прояснюється через залученість до соціального оточення. Саме залучення індивіда в соціальні, культурні й історичні процеси, його залежність від суспільства підштовхнули Майкла Сандела до створення концепції «увімкненої особи». Фактично концепція «увімкненої особи» є продовженням ідеї Ж.-Ф. Ліотара, що висловлена в роботі «Ситуація постмодерну», де він говорить про «самість», яка не ізольована, а вбудована в складну й мобільну тканину відносин. Людина виявляється розташованою на «перетинах» ліній комунікацій, поміщеною у пунктах, через які проходять повідомлення різного характеру. І навіть найбільш знедолений ніколи не буває позбавлений влади над повідомленнями, які проходять через нього і його позиціонують, чи то позиція відправника, одержувача чи референта [1, с. 44–45].

Розуміння себе самого індивідом є фактом соціально обумовленим, але виникає проблема розбіжності самовизначення і його розуміння оточенням. Ч. Тейлор головний конфлікт сучасності вбачає в інструментальних способах думки і дії, які визначають джерела себе [3, с. 633]. Універсальна справедливість, як і універсальна добродетель, виробляють дискурс рівності, що байдужий до відмінностей. Фактично це є подовженням ідеї М. Фуко про дискурс дисципліни. У системі Ч. Тейлора «дискурс дисципліни» перетворюється на «соціальну уявленість», де звичайна людина відтворена в історіях і легендах (як виді мовлення), загальна теорія (виробництво дискурсу, в термінології М. Фуко) належить меншості, яка структурує суспільство, і, нарешті, «соціальна уявленість» надає той інструментарій і метод, що формують відчуття легітимності [4]. Тим самим дискурс дисципліни постає у вигляді безособового «загальноприйнятого розуміння речей», яке укорінює соціальні практики. У такому разі нарративна ідентичність постає як елемент конституювання соціального зв'язку, мовний акт, що залежить від дисципліни як порядку дискурсу.

Загальне розуміння речей або дисципліна як порядок дискурсу (в термінології М. Фуко) встановлює певні межі завдяки грі ідентичності, тобто звернення запитання до оточення: «Чи зрозуміло?» Індивідуальні риси чи спосіб самооцінки в нарративній ідентичності має відбивати особисту неповторність, але через звернення до прикладів і аналогій, посилення на знані образи, що викликають типові очікування. Формою цієї гри є постійна реактуалізація правил, тобто застосування механізмів набуття впізнаності. Нарративна ідентичність з'являється в системі «соціального уявленого» (Ч. Тейлор) чи порядку дисциплінарного дискурсу (М. Фуко), що мають складну внутрішню структуру загальних вимог та узгоджень, які забезпечують зрозумілість. Це своєрідна система приношення до загального бачення речей і водночас прилаштування себе до спільної схеми соціальних практик. У класичній традиції «Поетики» Арістотеля весь цей механізм презентації, промовляння і відбиття в соціальному уявленому закріплювався в тріаді «очікування – впізнання – утримання». Реактуалізація правил – це постійне повернення до цієї Арістотелевої тріади задля набуття зрозумілості як необхідної складової соціального зв'язку.

Кожний соціальний зв'язок носить характер, по-перше, мовної гри і є необхідним для існування в суспільстві мінімуму зв'язку. По-друге, у суспільстві, де зростає роль комунікативної складової, мовний і будь-який символічний аспект набуває нового значення – контроль за «виробництвом дискурсів» і формування «дискурсивної спільноти». У цьому аспекті нарративна ідентичність може бути розглянута як елемент цих двох процесів.

Дискурсивність нарративної ідентичності залучає її до процесів обміну висловлюваннями як трансформації дискурсу і появи нових актів мовлення. Через це нарративна ідентичність потрапляє у «зовнішній світ» існування дискурсів або, за висловом М. Фуко, «по той бік формулювання» [5, с. 59], де вона стає предметом нескінченного промовляння, або мовних актів.

Наративна ідентичність має «третю» сторону дії мовного акту. Окрім того, хто говорить, і того, до кого звернена мова, є «третя особа» – про яку говориться. Репрезентована ідентичність відділяється від оповідача і набуває самостійного існування як окремий елемент потоків символічного обміну. «Промовлена» ідентичність сама перетворюється на частину традиції розповідей, залучається до системи критеріїв і оцінок. Вона діє як система прецедентного права, що змушує вчиняти і судити за взірцем, тим самим корегуючи набір прагматичних правил, що конституують соціальний зв'язок.

«Промовлена» ідентичність, що була залучена до символічного обміну, має власну змістовну напруженість, яка впливає на навколишнє інформаційне поле. В подальшому система зв'язків і пояснень використовує цю здійснену оповідь як точку прив'язки інших пояснень, пункт уваги, що задає певну тему обговорення як зведення вибіркового корпусу дискурсів. Урешті-решт «промовлена» ідентичність перетворюється на риторичне загальне місце, риторичний топос, у якому ігнорується особливе.

Ця «третя сторона» мовного акту утворює власну систему визнання і визначення розбіжностей. З одного боку, «промовлена» ідентичність набуває статусу символічного поєднання дискурсів, що визнали її як частину загальних рис спільності. Але з іншого боку, набір ознак, посилянь, проявленого оточення, що містяться в ідентичності як оповіді, створює власний «маркер» особливості. Саме цей «маркер» стає основою для диференціації подальших оповідей. Тим самим «промовлена» ідентичність – це не тільки результат доторку до «Іншого», але й підґрунтя для визнання інакшості наступних промовлянь.

Суто теоретична проблема ідентичності має чітко артикульовані наслідки в соціальних практиках від визнання загальних прав людини до права спільноти на власний лад. Декларація локальної соціокультурної унікальності завжди буде ґрунтуватися на порівнянні локальності з оточенням. Але це не просто самовизначення локальності, воно завжди є зверненням до оточення з вимогою визнання своєї унікальності. Саме це заклало підмурок міжнародного права, що визнає право нації на самовизначення.

У сучасних соціальних практиках країн Західної Європи проблема ідентичності стала основою руйнації політики мультикультуралізму, яка визнавала рівність ідентичності в колі подібних. Але ідентичність наполягає на визнанні своєї унікальності, а не тільки причетності до загальності. Мультикультуралізм вимагав призупинення незгоди локальної ідентичності на користь спільного, але якраз це і стирає відмінності і веде до втрати неповторного. Ідентичність «спільного», яка декларована в мультикультуралізмі, витісняє ідентичність «окремого», що і стало причиною неефективності цієї політики.

Як зазначав Ч. Тейлор, проблема ідентичності – проблема соціальної справедливості, але, на нашу думку, це і проблема рухливості демократичного суспільства. Рівність усіх, яку декларує демократичне суспільство, так само, як і принцип мультикультуралізму, витісняє принцип відмінності особистих чи

групових ознак. Можливо, саме з цим пов'язане хворобливо чутливе ставлення до прав окремих спільнот, які визначили свої особливі риси. Визнання їхніх прав з боку суспільства стає фактичним запереченням відмінностей, що сформували їхню ідентичність.

Таким чином, ми бачимо, як за такого підходу закладається підстава для подальшого «сходження» проблеми ідентичності на рівень технологічного її розуміння. Ідентичність як «Я»-діяльність значною мірою визначає європейську традицію розуміння ідентичності, яка буде корінитися не в «з'єднувальній силі самопізнання» І. Канта, а в діяльнісному прояві людини. Це, у свою чергу, сприяє тому, що об'єкт мислення стає дійсним лише через з'ясування його функціонального призначення. А відтак проблема ідентичності зводиться до проблеми речі в значенні *пра́цмата*.

Література

1. *Лиотар Ж-Ф.* Состояние постмодерна / Ж-Ф. Лиотар. – М. : АЛЕТЕЙЯ, 1998. – 162 с.
2. *Рікер П.* Сам як інший / П. Рікер ; пер. з франц. – К. : Дух і Літера, 2002. – 458 с.
3. *Тейлор Ч.* Джерела себе / Ч. Тейлор ; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2005. – 696 с.
4. *Тейлор Ч.* Что такое социальное воображаемое? [Электронный ресурс] / Ч. Тейлор. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2010/69/te3.html>
5. *Фуко М.* Воля к истине / М. Фуко ; пер. с франц. – М. : Магистериум, 1996. – 448 с.
6. *Хардт М.* Империя / М. Хардт, А. Негри ; пер. с англ. – М. : Праксис, 2004 – 440 с.